

Megszüntetve- megőrizve: a nemzet

NAGY J. ENDRE

Bibó István nemzetkonceptiója

1941-ben született Ózdon. Jogász, szociológus, 2008-tól a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézetében egyetemi tanár. — Elhangzott a *Kihívások és felelősségek* címmel rendezett 6. Magyar Ökumenikus Találkozóán (Balatonszárszó, 2011. április 26. – május 1.)

¹Huszár Tibor: *Bibó István (Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok)*. Kolonell, Debrecen, 1989, 14.

Az ifjú Bibó egy középiskolai önképzőköri dolgozata tükrében

²MTA Kézirattár Ms. 5115/87.

³Reitzer Béláról lásd Bíró Judit: *Reitzer Béláról*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993, 117–132.

⁴Huszár Tibor: i. m. 19.

⁵Huszár Tibor: i. m. 19–20.

Mint fia elmondja róla, Bibó István apja, idős Bibó István szenvedélyes függetlenség párti volt¹ — ami protestánságából úgyszólván „organikusan” következett. Nem csoda, ha — mint Bibó egy kéziratos vázlatából kitetszik — Szekfű Gyula *Három nemzedék* című könyvének „labancos” történelemszemléletével szemben „ellenérzessel viseltetett”.² Így aztán számára evidencia volt, hogy a trianoni országcsönkítés a két forradalom következménye. Bibó is elmondja magáról, hogy Reitzer Bélával³ való találkozásáig ő is ugyanígy gondolkodott, s milyen „meghökkenve” vette tudomásul Reitzer Béla ama véleményét, hogy Károlyi Mihályt még egyszer rehabilitálni fogják,⁴ s valósággal lebénult a szegedi utcasarkon, mikor Erdei közölte vele, hogy a Nagyatádi-féle párt nem volt igazi parasztpárt.⁵ Hasonlóképpen elmondja magáról: gyerekként „rettentő erősen átéltem a történelmi Magyarország összeomlásának és szétszabdaltatásának élményét”.

Az ifjú Bibó — miként az idős Bibó emlékszik — nagyjából ugyan ezen a világnézeti alapon állt: „egy nagyon humánus, liberális, szabadságjogokért kiálló, a magyar szabadsághagyományokat ápoló, a németekkel szemben a franciákkal szimpatizáló politikai véleményem volt, amiben nem volt semmi forradalmiság”. Ezt a retrospektív önjellemzést meg is tudjuk erősíteni egy dolgozattal, melyet körülbelül 17–18 éves korában írt. Címe: *A török hódoltság korának művelődési viszonyai*, s középiskolai önképzőköri pályazatként nyújtotta be a bírálóknak. A jeligéje ez volt: „Ne bántsd a magyart!” Lehetetlen nem az előbbi önjellemzés megerősítésének tekinteni különösen az előszavát, melyből felsejlik a háttérben Trianon, meg talán a „kultúrförlény” klebersbergi elmélete is. Emígyen fogalmaz a gimnazista Bibó: „A magyar nemzet történetét lapozva a jelen szomorúságában megfáradt magyart nemzete múltjának nem hatalomról, hódításról, dicsőségről szóló lapjai állítják meg, hanem azokhoz a korszakokhoz tér vissza, amelyekben a magyarságot nagy nemzeti csapások érték s utánuk szintén újonnan kellett összeszednie területének, alkotmányának szétszórt köveit, hogy azokból építse újjá a magyar egység, a magyar alkotmányosság, a magyar művelődés földig lerombolt épületét.” Ez a viszsztatérés nem merengés a múlton — folytatja —, hanem bátorságot ébresztő erősödés. Mert: „ha majd végigszemléljük a magyar művelődés lankadatlan munkásait: a reformátorokat, a szerzetesrendeket, Pázmányt és Apáczait, úgy büszkén fogjuk érezni, hogy a magyar nemzet a török hódoltság korában olyat vitt véghez, amire hasonló kö-

rülmények között egy nép sem lett volna képes s Zrínyivel együtt joggal mondhatjuk: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak”.

Kifejti még e magyarságára büszke fiatalember, hogy a török hódoltság politikai és gazdasági értelemben katasztrofális volt, ennek köszönhető a Habsburgokkal és a nemzetiségekkel a viszony kiéleződése, viszont művelődési szempontból nem szakadtunk el Európától, s a nyugati szellemi áramlatok bizonyos idő múltán elérték Magyarországot ugyanúgy, mint korábban. Az ország három részre szakadásával kapcsolatban pedig olyan hírt penget meg, mint annak idején Kossuth a vármegyével kapcsolatban, amikor is utóbbi azt mondta, hogy az az Ázsiából magunkkal hozott ősi magyar szabadságvágyunk legtokéletesebb kifolyása.⁶ „A magyarság politikai kettéválása pedig a legzseniálisabb, legöntudatosabb politikai koncepció, amelynek létrehozását és kifejlesztését nem lehet egyes nagy egyéniségeknek tulajdonítani, de az alapot ehhez a magyarság páratlan *politikai érzéke és ítélőképessége* adta, amely hazánk történetének legviszontagságosabb korszakaiban mindig megnyilvánult főúrbán, jobbágyban egyaránt.”⁷

⁶L. Nagy Endre:

*A centralisták és
municipalisták vitája.*
Magyar Közigazgatás,
1991/11. 992–994.

⁷MTA Kézirattár 5111/1.

III., 82–84.
(Kiemelés – N. J. E.)

**Az önostorozó, a
„bűnös magyar” modell**

Hadd tegyünk itt egy „pszeudo”-nemzetkarakteriológiai kitérőt az ifjú Bibó eme bájosan öntudatos, „patriotikus etűdjének” ürügyén. Maszszív sajátossága a magyar szellemi életnek a magyar történelemről alkotott — posztmodern terminussal élve — metanarratíváknak, történetfilozófiai, „metafizikai” értelemtulajdonítású politikai és szociológiai modelleknek az alkotása. Számos ilyen modell létezik, mindenféle alvariációkkal, de megengedhetetlen egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a modelleknek két wagneri Leitmotive-ja mindenképpen kiütöközik. Az egyik az önostorozó, önbűnbakképző, „valahol utat vesztettünk” metanarratívája, melynek első akkordjai valószínűleg a reformáció hitvitázó irodalmában csendültek fel. Emlékszünk: vajon a török elnyomás Isten büntetéseként a katolikusság „elfajzása”, vagy az „igaz hittől” való reformációs eltérés következménye-e, ami — mondjuk — a *Himnusz* „hajh, de bűneink miatt gyúlt harag kebledben” feljajdulásán keresztül — hogy csak néhány példát említsünk — Széchenyi nemzeti hibákat ostorozó passzusaiban, Kemény Zsigmond *Forradalom utáni* elemzéseiben, Vajda János *Önbírálatában*, Szekfű Gyula *Három nemzedékében*, Németh László *Kisebbségbenjében*, Lukács Györgynek a magyar kultúrával kapcsolatos írásaiban megfogalmazódott, egyszóval: akár nemzetkarakteriológiai hangnemben (Szekfű szerkesztésében: „Mi a magyar?”), akár szellemtudományos történeti paradigmában (Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*), akár a történelmi materializmus osztályharcos optikájában (Révai és Lukács): a magyar társadalomtörténetet mint egy valamikori bűnbeesés történetét tárgyalják. Széchenyiné a magyarnak mint Kelet népének organikus jellemhibái, Keménynél — és bizonyos fokig Vajdánál — Kossuth „álmódó demagógiája”, Németh Lászlónál a nemzeti jellem és kultúra felhígulása (Kazinczyval), Szekfűnél a liberalizmus államellenes libertáriánizmusa, a Kiegyezés mint az uralkodó osztályok rossz kompromisszuma (Lukács), vagy megoldásokat színlelő, de velejéig hamis

alaphelyzete (Bibó): mindez vezetett a többszólamú, kontrapunktos „szerkesztési” kórusmű ítélete szerint a — respektíve — 1849-es, 1919-es, 1944-es katasztrófához. (1956 tragédiája annyira nem a magyarokon múlt, hogy tudomásunk szerint nem született komoly — de talán semmilyen — elemzés sem, mely a bukásért a hibát az akkori vezetők politikai hibáiban kereste volna.)

A tehetséges, a „zseni magyar” modell

Ez volna tehát az önostorozó, a „bűnös magyar” modell. A másik a tehetséges, a „zseni magyar” Leitmotive-ja, amelynek első felcsendülése talán a „kereszténység védbástyája” tétellel kezdődött, az „egyedül küzdünk a szabadságért” Petőfi-intonálta tétellel folytatódott, hogy aztán „az egyedül vagyunk”, de mégis „túlélünk” két világháború között divatozó szordinós moll hangnemén át eljusson a kicsit cinikus, kicsit betyáros, magyaros „gulyáskommunizmus” meg „legvidámabb barakk” zárótételig.

Mármost Bibó a maga kis törökkori etüdjével láthatólag az utóbbi vezérmotívumba kapcsolódik be. Mindenesetre az ifjú (sőt inkább: kamasz) Bibó politikai éleslátását dicséri, hogy az a tétele, miszerint a magyarság a nehéz időkben alkotott nagyot, bír valami realitásérvénnyel, amit a legújabb történészi „ítélkezés” is megerősít. Kosáry Domokos egy nagy tanulmányban vizsgálta meg a 16–17. századi magyar történelmet olyan dokumentumokat, diplomáciai iratokat felhasználván, melyekről a gimnazista Bibónak fogalma sem lehetett. Kosáry arra a következtetésre jut, hogy bár „a hosszú felörlődés eredményeként a 17. század utolsó évtizedeire a magyar politikai gondolkodás is torzulni kezdett, és realitásérzéke átmenetileg, majdnem felmondta a szolgálatot”, mégis „inkább azt kezdjük feltűnőbbnek tartani, hogy Magyarország a 16–17. század válságos időszakában is viszonylag mily szívósnak bizonyult és mennyi pozitív alkotást tudott felmutatni... Zrínyi... nemcsak a romlást emlegette, hanem biztatásul azt is, hogy egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók. A válság súlyos árat követelt. Egyebek között a magyar etnikumnak talán majdnem egyharmadát. De a nép, az ország átvészelte az időszakot.”⁸

⁸Kosáry Domokos:

*A történelem
veszedelmei.* Magvető,
Budapest, 1984, 57.

„Elmozdulások” a kamasz Bibó életében

Összefoglalva az eddigieket: már a gyerek és kamasz Bibó életében van két „elmozdulás” a szociokulturális és társadalomstrukturális mezőben, amelybe beleszületett. Egyfelől a család a dzsentroid életvitelű keresztény középosztálytól elmozdul egy általunk másutt nemzeti urbanus rétegnek nevezett társadalmi képletbe,⁹ másfelől a tradicionálisabb, kurucos, protestáns-keresztény vallási beállítódástól elmozdulás van egy — ma így mondanánk — „szegények melletti opció” felé, ami az apa parasztszolidaritásában s a fiúnak az üldözött zsidókkal való szolidaritásában öltött testet.¹⁰ Maga Bibó öregkori visszatekintésében precízen leírja ezeket a finom elmozdulásokat, melyek ifjúkori világnézetét jellemzik. „Távvolról sem volt meg bennem” (1935 előtt!) „az a fajta teljes idegenség az úri világgal szemben, ami Erdeiben. Az ellenézés megvolt, de ez nem egy teljes minőségi különbözőségből fakadt. Erdei számára egy, az összes előítéleteivel terhelt szabályos úriember valami idegen állatfajta volt. Az én számomra egy tökéletesen ismerős közegről való,

⁹Lásd erről írástomat:

*Elhajló pályaképek
(Bibó és Horváth Barna).*
In: Dénes Iván Zoltán
(szerk.): *A hatalom humanizálása*, i. m. 84–90.

¹⁰Lásd Huszár Tibor:

i. m. 14., 17.

érthető, nem távoli, bár nem szimpatikus ember volt: olyasvalaki, akinek a papája elfelejtette megmondani, hogy a magyar parasztot kicsúfolni bűn, és a mamája elfelejtette megmondani, hogy minden nőnek, mielőtt férjhez megy, előbb cselédnek kell mennie.”¹¹ Nos, pontosan ez a finom elmozdulás: a nemzeti urbánus éthoszban, hogy például azt tartották az emberek, hogy a parasztot kigúnyolni bűn, hogy zsidó bántani nem szabad stb. De hogy a parasztgúnyoló és zsidócsúfoló világot forradalmi úton kell felszámolni: ez még itt hiányzik Bibó világnézetéből. Ahhoz előbb még kellett térnie.

**Radikális személyiség-
váltás, „megtérés”
1935-ben**

Egy tanulmányban, majd később akadémiai doktori disszertációmban igyekeztem bizonyítani, hogy Bibó Istvánban, jórészt nyugat-európai tanulmányútjain szerzett élmények hatására, egy radikális személyiségváltás, ahogy Erdei akkor nevezte, egy „megtérés” zajlott le, amit az idős Bibó is visszaigazolt a vele készült interjúban: „Én a magam pályának útját továbbra [azaz: Nyugatról visszajöve] is úgy képzeltem, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybe vételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát csinálni. Mert végső tekintésben mindig politikát szerettem volna csinálni, csakúgy, mint Erdei Ferenc. Ezért mentem jogásznak, családom és környezetem nagy csodálkozására, akik várták, sőt elvárták tőlem, hogy bölcsésznek menjek, történettudósnak vagy valami hasonlónak.”¹²

¹²Huszár Tibor: i. m. uo.

Világszemlélet

Ha most Bibó 1935-ös megtérését akarjuk röviden szemügyre venni, abból indulok ki, hogy a személyiségnek három síkja van. Az első a világszemlélet síkja, ahol a legáltalánosabb kérdések dőlnek el. Itt dől el például, hogy az ember a mágikus világnézetet, vagy a naturalista, tudományos oksági szemléletet fogadja el, s itt dől el az is, hogy valaki materialista vagy idealista, hívó vagy hitetlen lesz. E síkon elvileg csak vagy-vagyok vannak. Elvileg, mondjuk, mert itt az empirikus egyénben a legnagyobb ellentmondások lelhetők fel, sőt Paul Tillich nyomán azt is tudjuk, hogy hit nincsen kétely nélkül.¹³ Ez utóbbira példaként csak olyan 20. századi nagy magyarokat említünk, mint például Ady vagy Kosztolányi hitetlen hívősége, vagy Kertész Imre hitetlen és Pilinszky János hívő hitetlensége.¹⁴ És így volt ezzel Bibó István is. Aki bár meggyőződésünk szerint végig megmaradt protestáns kereszténynek, de azért egyszer azt írta Révai Andrásnak Londonba, hogy vannak apróbb ötletei (például monarchista tézisek egy nem monarchista tollából, vagy: marxista tézisek egy nem marxista tollából), például „Keresztény tézisek egy nem hívő tollából”. Mint ő maga az *Eltorzult lelki alkat*ban elmondja erről nagyon világosan, mégpedig nemzetkarakterológiával összefüggésben: „úgy kell tennünk ezekkel, mint a természettudósnak az Istennel: nem azért, mintha a természettudósnak nem lehetne hinnie, sőt ezt a hitét alapozhatja a természettudományok egészének valamiféle szemléletére is; de nem szabad neki Istent a maga természettudományi munkahipotézisébe, a maga feltevéseinek rendszerébe, a maga problémalátásának az indokai

¹³Paul Tillich: *Dynamics of Faith*. Harper and New Publisher, New York etc., 1957.

¹⁴Lásd Nagy J. Endre: *Pilinszky – Kertész: Auschwitz*.

In: Füzfa Balázs (szerk.): *Apokrif (A tizenkét legszebb magyar vers)*. Savaria University Press, Szombathely, 2008, 156–173., *Kosztolányi, a szomorú filozófus*. In: Füzfa Balázs (szerk.): *Hajnali részletesség (A tizenkét legszebb magyar vers)*. Savaria University Press, Szombathely, 2010, 82–99.

¹⁵Bibó István:

VM.II.617–6128.

¹⁶Kende Péter:

Bibó István, a rendhagyó egyesítő. Európai Utas, 6. sz. (1992/1.) 12.

¹⁷Litván György: *Bibó és Mérei.* Confessio,

1990/1., Göncz Árpád et al.: *Bibó eltűnt Bibliája.*

Európai Utas, 24. sz. (1996/3.), Makkai László:

A protestáns elv Bibó Istvánnál. Diakónia,

1987/2., Donáth László: „Néktek modom barátaim:

Ne féljetek!”, in: Dénes Iván Zoltán (szerk.):

A hatalom humanizálása, i. m. 233–239.

Világnézet

¹⁸Huszár Tibor: i. m. 320.

¹⁹Kende Péter: i. m. 12., 14.

²⁰Bibó István: VT.IV.

759–782, 795–798.

Világlátás

közé belekeverné; nem takarózhatik Istennel, ha valamit nem tud megmagyarázni, és nem hivatkozhatik Istenre, ha valamit így vagy úgy akar magyarázni”.¹⁵ Ami Bibó vallásosságát illeti, először Kende Péter mondta ki, hogy Bibó „gondolatrendszerében vitathatatlanul a kereszténység a legfontosabb elem”,¹⁶ majd nyomában számosan ezt megerősítették (Litván György, Göncz Árpád, Makkai László, Donáth László),¹⁷ eltérő hangsúlyokkal, érveléssel, egymás közt is vitatkozva és szellemi párhuzamokat keresve (Paul Tillich, Bonhoefer). Pedig Bibó valószínűleg szoros teológiai értelemben nem volt hívő, talán a Tillich által leírt „Istենen túli Istենben” hitt. (Ezt egyszer le is írta magáról: „Keresztény tézisek egy nem hívő tollából” — írta munkatervének egyik pontjában a Révai Andrásához írt levélben.¹⁸) Hivatkozott írásában Kende Péter kimutatja, hogy Bibó „számára a keresztény humanizmus nem volt egyéb, mint Krisztus tanításainak a követése, és hogy az európai civilizáció kifejlődése szerinte a keresztény társadalomszervezési elvek megjelenésével és fokozatos térhódításával magyarázható”; sőt Bibó radikális forradalmiságát is Krisztus tanításaiból vezeti le. Arra is rámutat, hogy Bibóban van egy antiliberalis, konzervatív vonulat, amely averzióval viszonyul a pénz- és haszonelvű társadalomhoz, de érdekes módon ez nála „a forradalmi radikalizmusnak adott egészen sajátos — ma úgy mondanánk: posztmodern — színezet”.¹⁹

A személyiség második síkja a világnézeté, ami konfesszionális vallásfelfogadások és politikai világnézetek, politikai pártok melletti állásfoglalások területe. Ez az igazi vagy-vagyok szférája: itt valaki vagy liberális vagy szocialista vagy konzervatív, vagy protestáns vagy katolikus, vagy egyik vagy másik politikai párt híve. E síkon Bibónál a radikális váltást úgy írhatjuk le, mint lehorgonyzást a nem marxista népies szocializmus mellett. Ezzel itt nem foglalkozunk, csak utalunk az ’56-os írásokra, meg életének utolsó vázlatára, *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte* című írására.²⁰

A személyiség harmadik síkja a toleráns világlátásé. Ezen a síkon, bár megmaradnak a világnézeti különbségek, mégis valamilyen módon, akár elméletileg, akár gyakorlatilag képesek vagyunk egymással együttműködni. Ez a világnézeti dialógusok szférája, melyet T. S. Eliot egyik esszéjére, illetve Polányi Mihály tudományelméletére támaszkodva alakítottuk ki. T. S. Eliot *Goethe, a bölcs* című művében vesz három világirodalmi remekművet, a *Bhagavad-gítát*, Lucretius Carus *De rerum naturáját* és Dante *Divina commediáját*, amelyek három, egymással gyökeresen ellentétes világnézetet testesítenek meg költői formában. Majd úgy teszi fel a kérdést, hogy keresztény lévén, akkor öhozzá Dante költeményének kellene-e közelebb állni, csak őt tudja-e elfogulatlanul élvezni, vagy még élesebben: értékelheti-e, tetszhet-e egy kereszténynek Lucretius materialista alapon álló költeménye? S a válasz az, hogy lehetséges, mert „a legnagyobb költészetben több van, mint olyasfajta ‘eszmék’, amiket vagy el kell fogadnunk, vagy el kell vetnünk, olyan formában kifejezve, amely az egész mesterművé teszi. Akár elfo-

A „bölcesség szférája”

²¹Thomas Stearns Eliot:
Goethe, a bölcs.
In: *Írók írókról.* Európa,
Budapest, 1979, 487.

²²Thomas Stearns Eliot:
i. m. 486.

²³Thomas Stearns Eliot:
Shelly, the Poet. In: Frank
Kermode (ed.): *Selected
Proses of T. S. Eliot.*
Mariner Books, New York,
1975, 86.

Polányi Mihály tudományelmélete

²⁴Michael Polanyi:
*Personal Knowledge
(Towards a Post-Critical
Philosophy).* The University
of Chicago Press,
Chicago, 1958, 164.

Felemelkedés egy általánosabb szemlélethez

gadható számunkra Dante vagy Shakespeare ‘filozófiája’ vagy vallásos hite, akár nem... , ott találjuk a bölcességet, amit mindnyájan elfogadhatunk... Kinyilatkoztatott vallásokról és filozófiai rendszerekről azt kell hinnünk, hogy az egyik igaz, a másik téves, de a bölcesség lógosz szüinosz, ugyanaz mindenkinek és mindenütt.”²¹ Eliot itt megnyit egy szférát a világnézetek, filozófiák, konfesszionális vallásos és politikai meggyőződések „felett”, a bölcesség szféráját, melyben ama különbségek valahogy többé nem számítanak, másfelől viszont nem igényli azt sem, hogy lemondjunk vallott filozófiánkról, hitünkéről. Nem teljesen közömbös azonban az sem, hogy a filozófia, ami a versben testet öltött milyen: „védhetőnek kell lennie; azt a verset, amelyik olyan vallásból eredne, amely egészében visszataszítóan hat ránk, vagy olyan filozófiából, amely merő ostobaság volna szemünkben, egyszerűen képtelenek volnánk versnek elfogadni”.²² Egy másik esszéjében ezt közelebbről megmagyarázza Shelly költészetét elemezve ebből a szempontból. Kimondja: „ha egy tan, elmélet vagy ‘életfelfogás’ (*view of life*), melyet egy versben előadnak, olyan, amelyet az olvasó elméje el tud fogadni koherensnek, érettnek és tapasztalati tényeken alapulónak, az, hogy ő azt elfogadja vagy elveti, megerősíti vagy helyteleníti, nem állít a műélvezettel szemben akadályt. Ha olyan, amelyet az olvasó viszszautasít mint gyermekeget és gyengét, az a fejlett szellemű olvasó számára majdnem tökéletes gátló körülményt képez.”²³

A másik támaszunk Polányi Mihálytól származik, aki a tudományos vitákat elemezve oda jut, hogy a viták az elfogadott tudományos tekintélyek és az új felfedezők között zajlanak. Utóbbiak azonban, ha elfogadják a tudományosság tradícióit és szokásos szervezetét, elfogadhatók a tudományos közösségbe tartozóknak általában is, mivel „a tudományos meggyőződést nem általában támadták meg, hanem pusztán a különös részletekben szálltak vele szembe, és kísérelték meg módosítani tanításait. Valóban, minden gondolatgazdag önálávetés a tudománynak némileg módosít bizonyos ellentétben álláson vele szemben... Én magam nem lépek be ezen elkötelezettségbe feltétel nélkül, amit mutat az a tény, hogy elutasítom mind a tradícióját, mind autoritását a tudománynak, amely az objektivista ideált követi a pszichológiában és a szociológiában. Elfogadom a ma uralkodó tudományos véleményt mint *kompetens* autoritást mivel tárgyát mint ‘tudományt’ azonosítja, de nem fogadom el, mint *legfőbb* autoritást.”²⁴

Tehát a világlátások síkján mindenkit elfogadok egyenlőnek mint kompetens világnézetű, ideológiájú vagy vallású személyt. Nem mondom le a magaméről, de hajlandó vagyok vele elméleti vitát folytatni, vagy gyakorlatilag együttműködni. Ez a sík, amit Eliot bölcességnek nevezett. És ez az az *epiteton ornans*, amit Bibó megérdemel. Ugyanis a „megtérése” e tekintetben a nemzeti azonosulás területén nála *azt jelentette, hogy feladta a partikuláris magyarság szemléletet, de-partikularizálta, és felemelkedett egy általánosabb, egy közép-európai regionális szemlélethez, mindezt úgy, hogy belágyazta az egész európai fejlődésbe.* Ez fejeződik ki abban, ahogy *A kelet-európai kisállamok nyomorúságában* részrehajlás nélkül, egyenlő

távolságtartással magyarázza Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország történelmét. Kimutatja, hogy miként jött létre mindhárom nemzetben a demokráciával való kacérkodás és a nyelvi nacionalizmus dominánssá válása nyomán az antidemokratikus nacionalizmus. Csak a végelemzést idézzük. „Így a demokrácia egybeforrasztó erejébe vetett reményük természetesen hiúnak bizonyult, és bekövetkezett *Lengyelország teljes felosztása, a magyar szabadságharc 1849. évi bukása és Csehszlovákia 1938–39. évi katasztrófája*. Mind a három katasztrófát az tette végzetessé, hogy az európai reakció hatalmaival harcoló ország ugyanakkor szembekerült a saját elégedetlen kisebbségeivel is. Mind a három úgy érezte, és joggal, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta. Mind a három ország szétesési folyamata... *brutális erőszaknak és az igazságtalanságnak* olyan kirívó körülményei mellett folyt le, hogy egyik sem volt abban a lelkiállapotban, hogy a brutális erőszak mögött *mejlássa bizonyos részben a történelem logikáját*.”²⁵

²⁵Bibó István:
VT.II.209–210.

A nemzet de-partikularizációja

De az igazán nagy áttörés, ama „megtérés revelációja” már korábban végbement, nevezetesen a *Békecsinálók könyvében*, ebben a munkában, ahol bár voltak előzmények (például a Mannheim bíráló), végbemegy egy csodálatos európai minőségű politikai gondolkodó színre lépése. Mert ebben a munkában nem csak in nuce, de néha szó szerint a későbbi, az 1945 utáni nagy esszék minden gondolata (*A kelet-európai kis államok nyomorúsága, Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* stb.) megtalálható. És itt van már világosan megfogalmazva a nemzet de-partikularizációja is. Mégpedig az újvidéki, a „Hideg napok” vérengzése összefüggésében, ahol a kormány bebizonyította, hogy a saját karhatalmát nem képes kontrollálni, és megbukott a Szent Istváni állameszme is, mert kiderült, hogy nem lehet a magyar nemzet államnevelő szerepéről beszélni ott, ahol így bántak el a „nem magyar anyanyelvű, de magyar szívű polgárokkal”. És így hangzik a tanulság, ami akkor is érvényes, ha azóta megtudtuk, hogy a titói partizánok rettenetes és tízszer annyi magyaron álltak bosszút, mint amennyit a magyarok kivégeztek: „Egy ideig még hangzani fognak a Szent Istváni eszméről és a magyar nép különleges történelmi hivatásáról szóló ismert fordulatok, de a történelem s történetek egyszerű tanulságát már nem oszlatja el semmi: ahol magyarok laknak, ott van Magyarország, sehol nincs másutt, s a magyar nép nem *primus inter pares*, nincs semmiféle fölényre jogosító tulajdonsága (*possess any quality of superiority*), hanem egyszerűen egy kelet-európai nép a sok közül.”²⁶

²⁶Bibó István: VT.II.623.

A szomszédos népekről

De hogy ez a könyörtelen igazságosság nemcsak a saját nemzetével szemben működött, hanem a szomszédokkal szemben is, arra legyen itt egy idézet a Szalai Pálhoz 1978-ban írott leveléből: „Én nagyon megértem azt, hogy a két legsúlyosabb akadály, a románok és szlovákok rendkívül túlfűtött nacionalizmusa és magyargyűlölő elfogultsága mögött lényeges tényező a magyarok várható területi követeléseitől és szupremáciai igényeitől való félelem; de arról is meg vagyok győződve, hogy a gyűlölködés jelen állapota mögött ma már ott nem annyira a most már nagyon régi magyar elnyomásnak az

²⁷Bibó István: *Levél Szalai Pálhoz*, 1978.

In: Bibó István:
*Különbség. Európai
Protestáns Magyar
Szabadegyetem*,
Budapest, 1990, 425–426.

**Univerzalisztikus
világlátás a nemzeti
kérdésben**

eleven emlékei vannak, mint inkább a saját rossz lelkiismeret mind- azért, amit a kisebbségi magyarokkal szemben ők az elmúlt 60 év, vagy az elmúlt 30 év folyamán elkövettek. S miközben minden területi változásról való lemondás esetleges kényszerűségét mérlegelem, aggodalommal gondolok arra, hogy ez a két nacionalizmus nem fogja-e ezt a lemondást nem annyira a megkönnyebbülés indítékául, mint a teljes szabad kéz megszerzésének jegyében értékelni.”²⁷

Nem kívánjuk felidézni e rövid keretek között a *Kelet-európai kis államok nyomorúságának* részleteit arról, hogy miként alakult ki az anti-demokratikus nacionalizmus errefelé, és miként torzult el a kelet-európai politikai kultúra. Inkább az angolul megjelent *A Nemzetközi államszövetség bénultságából* akarjuk röviden megmutatni, hogy Bibó mindig fenntartotta univerzalisztikus világlátását a nemzeti kérdésben. E munkában elemzi leginkább a nemzeti kérdést mint a nemzetek önrendelkezéséből eredő problémát. Az, hogy a nemzeti önrendelkezés a központi magja a nemzeti kérdésnek, már a *Békecsinálók könyvéből* látható volt, de ebben a szellemben fogant a *Békeszerződés és a magyar demokrácia* című 1946-os tanulmánya is. Minden megnyilvánulását az hatja át, hogy az első világháborúban közzétett wilsoni elvek szolgálnak a nemzeti kérdések megoldásának támaszául („A demokráciának területi kérdésekben egyetlen direktívája van, és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog”²⁸). A *Nemzetközösség bénultsága és orvosságai*ban is ebből indul ki (mint a könyv alcíme is mutatja: „Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai bíraskodás”), és felállít két képletet, amelyek ellentmondásban vannak egymással. Az egyik: „demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam”, míg a másik: „nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború”. Rámutat, hogy a két állítás közül csak az egyik lehet igaz. Ezután tisztázza a nemzet, a haza és a nemzeti tudat fogalmát. Rámutat arra, hogy az összes nagy nemzetközi problémát a nemzeti önrendelkezés alapjára helyezkedve meg lehetett volna oldani: „a rabszolgaságot, kizsákmányolást megszüntetni, a hódításokat, a gyarmatokat felszabadítani, a vitás állam alakulási, nemzetalakulási, területi és elhatárolási kérdéseket elvi alapon, pártatlan, tárgyi módszerekkel eldönteni”.²⁹ Majd meghatározza a nacionalizmust, mely szerint az agresszív uralmi magatartás és ideológia, pontosabban ideológiák. Elhatárolja ettől a patriotizmust mint „a nemzeti közösségi tudat természetes, kohéziós elemeit magában foglaló hazafiságot”, majd kimutatja, hogy a patriotizmus összefonódása a kártékony nacionalista ideológiával eredményezi a nacionalizmust. Egy ironikus mondattal így teszi helyre a kettő viszonyát: Nem nacionalista az, aki „a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást az átlagosnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsődleges közösségi köteleknek tekinti: mint ahogy annak, aki nagyon szereti apját-anyját, ettől még nem kell a 'familiarizmus' ideológiájához csatlakoznia, sem annak, aki a városáért buzog, nem kell az 'urbanizmus' ideológiáját vállalnia”.³⁰ A nacionalizmus tehát végeredményben agresszív magatartás és ideológia.

²⁸Bibó István: VT.II.283.

²⁹Bibó István: VT.IV.351.

**Nacionalizmus
és patriotizmus**

³⁰Bibó István: VT.IV.364.

Nincs szüksége a patriotizmusnak ideológiára, hanem csak elvi alpra kell helyezni, illetve abból levezetni. Ez az elvi alap az általános szabadságesszme és a belőle következő népszuverenitás és önrendelkezési jog. „Ehhez alapjában véve elég az az elvi állásfoglalás, hogy a szabadáshoz és emberi méltósághoz való jog alapján a közösség ügye mindenkinek ügye, tehát végsőleg a közösséget alkotó emberek együttese jogosult meghatározni azokat a politikai és társadalmi formákat és azokat a népi területi kereteket, amelyekben a politikai életet élni akarja.”³¹

³¹Bibó István: VT.IV.363.

Szabadságesszme és nemzeti esszme

Összefoglalva az eddigi elmondottakat, rá kell mutatnunk arra a mély és radikális világnézeti váltásra, ami Bibó Istvánban 1935-ben végbe ment, beleértve a nemzeti kérdést is. Láttuk, hogy miként jutott el egy tisztességes, de nacionalista, függetlenségi, kurucos, etnocentrikus világnézettől a nacionalizmus elvetésén át egy de-partikularizált, a szabadságesszmét a nemzeti esszmével szervesen összefoglaló demokratikus patriotizmusig. Hogy milyen nagy dolog volt ez az átállás itt, Kelet-Közép-Európában, hadd jellemezzük befejezésül egy idézettel, amit ő maga írt, Bajcsy-Zsilinszky Endréről, ám mintha saját megtett útját fogalmazta volna meg. Éppen azt fejtegeti — *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című írásában —, hogy bár magunk előtt szegyenkezhetünk amiatt, hogy nem voltunk képesek a demokrácia mellé állni saját területi érdekünk ellenében is, de volt nálunk egy-két ember, köztük Bajcsy-Zsilinszky is, akik magukra hagyatva mártír sorsra jutottak. És ebben a kivételességben, teljes joggal saját maga önjellemzését adja: „[E]zek az egyedülálló, kuruckodó búsmagyarok megnőnek, és minőségben versenyre kelnek a nálunknál szerencsésebb és problémátlanabb országok partizánhadaival. Íme egy ember, akit osztálya, neveltetése és minden előzménye arra predesztinált, hogy a magyar sérelmeken való rágódás terméketlen zsákutcájába szoruljon, ki mert állni Magyarországon a tömegindulatok hátvédjét teljesen nélkülöző demokrácia mellett, a tömegérzelme minden sallangjával kiöltöztetett irredentizmussal szemben. Ilyen helyzetben nem olyan egyszerű demokratának lenni, mint azoknak, akiknek számára a demokrácia többek között azt is jelenti, hogy nemzetközi segítséget kapnak a legkevésbé demokratikus nemzeti célkitűzések keresztülvitelére is.”³²

³²Bibó István: VT.II.284–285.

A nemzeti gyűlölködés ellen

De ez a Bibó-féle önjellemzés megengedi nekem, hogy visszatérjek Goethehez, akire már korábban hivatkoztam Eliotot idézve. Azt mondja egyszer Goethe Eckermannak: „Egyáltalán fura dolog ez a nemzeti gyűlölködés. Mindig a kultúra legalsó fokán fogja a legerősebbnek és leghesebbnek találni. Van azonban egy fok, ahol teljesen eltűnik, és ahol az ember bizonyos fokig nemzetek fölött áll, és a szomszéd nép javát és baját úgy átérzi, mintha saját népével találna szembe magát. A kultúrának ez a foka felelt meg a természetemnek, és már régen megvettem rajta a lábam, mire elértem hatvanadik évemet.”³³

³³Eckermann: *Beszélgetések*

Goethével. (Ford. Györfy Miklós.) Magyar Helikon, Budapest, 1973, 463.

Bibó nagyjából harminc évesen jutott erre az álláspontra. Bár tudom, „naiv dolog” illet kívánni: bárcsak a mi nemzetünk tömegei is eljutnának egyszer ehhez a bölcsességhez.